

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ У XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

THE HISTORY OF FORMATION THE INSTITUTE OF CRIME PROCEDURE PREVENTION OFFENSES IN THE XIX – FIRST HALF OF XX CENTURY

Томин С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті досліджується процес виникнення та розвитку інституту кримінально-процесуальної профілактики правопорушень у XIX – першій половині XX століття. На основі положень правових актів та наукових праць автор характеризує особливості попередження злочинів на кожному з етапів досліджуваного періоду. З урахуванням позицій науковців визначаються основні профілактичні напрямки діяльності органів досудового розслідування та суду.

Ключові слова: кримінальне судочинство, профілактика, попередження, кримінальні правопорушення, досудове розслідування.

В статье исследуется процесс возникновения и развития института уголовно-процессуальной профилактики правонарушений в XIX – первой половине XX века. На основе положений правовых актов и научных трудов автор характеризует особенности предупреждения преступлений на каждом из этапов исследуемого периода. С учетом позиций ученых определяются основные профилактические направления деятельности органов досудебного расследования и суда.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, профилактика, предупреждение, уголовные правонарушения, досудебное расследование.

The article examines the origins and development of the institution of criminal procedure in crime prevention XIX – first half of the twentieth century. On the basis of the provisions of legal acts and scientific works of the author characterizes the features of crime prevention at each stage of the study period. Taking into account the positions of scientists determined the main directions of activity of preventive pre-trial investigation and trial.

Key words: criminal proceedings, prevention, criminal offenses, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. У кримінально-процесуальній науці немає єдиної думки щодо конкретної події, з якою необхідно пов'язувати виникнення інституту кримінально-процесуальної профілактики. На нашу думку, такою подією було прийняття перших у вітчизняному праві нормативно-правових актів, які засвідчили факт відокремлення кримінального процесу як самостійної галузі права.

Стан дослідження. Питанню виникнення та розвитку заходів кримінально-процесуальної профілактики у радянський період розвитку юридичної науки присвятили свої дослідження Г.А. Александров, А.І. Вінберг, В.І. Громов, В.П. Колмаков, Н. Лаговієр, А.Г. Лекарь та ін. В останні десятиліття історія розвитку заходів кримінально-процесуального попередження злочинів була предметом дисертаційних досліджень М.М. Фрідман-Козаченко, С.І. Данілової, І.І. Іванова та ін.

Як вбачається з аналізу праць зазначених авторів, у своїх дослідженнях вони обмежувались в основному аналізом наукових робіт учених-криміналістів, які займались розробкою зазначеної проблеми, залишаючи при цьому поза увагою положення нормативно-правових актів, у яких знаходили своє закріплення конкретні кримінально-процесуальні заходи з попередження правопорушень.

Метою статті є комплексне дослідження процесу формування інституту кримінально-процесуальної профілактики правопорушень на основі вивчення положень нормативно-правових актів та наукових праць у галузі кримінального процесу та криміналістики у період XIX – першої половини XX століття.

Для досягнення вказаної мети вирішенню підлягають такі завдання: 1) проаналізувати перші наукові праці та нормативно-правові акти, у яких містилась вказівка на кримінально-процесуальну профілактику правопорушень; 2) дослідити особливості формування законодавства, яке регулювало профілактичну діяльність у сфері кримінального судочинства у період 1917 – 1930-х років; 3) визначити профілактичні аспекти діяльності органів досудового розслідування та суду у кримінальному судочинстві кінця 40-х – початку 50-х років XX ст.

Виклад основного матеріалу. Вперше феномен попередження злочинів у кримінальному судочинстві знайшов своє закріплення у наукових працях з кримінального процесу у XIX столітті. Так, у 1841 р. І.Я. Баршев у своїй роботі «Основания уголовного судопроизводства» зазначав: «відношення кримінального судочинства до кримінально-судової поліції відкривається із самого значення і предмета останньої. Предмет кримінально-судової поліції полягає у попередженні та присканні злочинів, у від-

критті та переслідуванні їх і злочинців, у доведенні до суду і покаранні за малозначні злочини. У зв'язку з цим вона допомагає кримінальному судочинству, полегшуючи його та надаючи йому необхідний матеріал» [1, с. 45].

На зв'язок кримінального судочинства з попередженням злочинів вказував також І.Я. Фойніцький. Він вважав, що «кримінальне судочинство перебуває у тісному зв'язку з правом поліцейським, головним чином з тією його частиною, яка присвячена попередженню та присканню злочинних діянь. Попереджувальні заходи та їх тяжкість залежать від заходів кримінальної репресії та процесуального примусу. У свою чергу, кримінальний процес значною мірою визначається поліцейською діяльністю. Перші кроки переслідування злочинів співпадають з їх присканням. Провести між ними межу настільки важко, що в англо-американських законах прискання злочинів належить до кримінального процесу та розглядається як початкова його стадія» [2, с. 27–28].

До перших нормативно-правових актів, які на законодавчому рівні закріпили провадження спеціальних кримінально-процесуальних профілактичних заходів можна віднести Тимчасове положення про кінно-поліцейських урядників від 9 липня 1878 р. [3, с. 140]. Відповідно до його положень у штаті повітових поліцейських управлінь запроваджувалась посада поліцейського урядника, який поряд з провадженням дізнання у кримінальних справах та деяких управлінських повноважень, повинен був займатися профілактичною діяльністю, а саме – попереджувати та прискати злочини [4, с. 50–53].

16 липня 1882 р. була затверджена «Інструкція товаришу Міністра внутрішніх справ, завідувачому поліцією». На її основі йому були підпорядковані Департамент поліції, обер-поліцеймейстери, губернатори, градоначальники, йому ж доручалось керівництво їх діяльності з «попередження і прискання злочинів» [5, с. 38].

23 травня 1887 р. була затверджена «Інструкція состоящему в Управлении С.-Петербургского Градоначальника отделению по охране общественной безопасности и порядка в столице». Нею було покладено на цей орган повноваження щодо провадження негласних та інших розшуків та розслідувань у справах про державні злочини з метою їх попередження та прискання. На нього також покладалась обов'язки щодо попередження заворушень працівників на фабриках та розслідування обставин, які їх супроводжують; вживання заходів до попередження та розслідування причин будь-яких недозволених законом і поліцейськими рішеннями демонстрацій, зборів; здійснення негласних заходів з попередження і розслідування аналогічних протиправних дій у навчальних закладах [6, с. 61–62].

Після жовтневої революції 1917 р. законодавство Російської імперії було визнано недійсним та почався процес формування радянського права. При цьому профілактика злочинів була закріплена як один з напрямків діяльності правоохоронних органів радянської держави.

Протоколом № 61 засідання Ради народних комісарів від 31 січня 1918 р. передбачено здійснення роботи з розшуку, прискання та попередження злочинів Надзвичайною комісією [7, с. 91].

Суттєвим недоліком перших кримінально-процесуальних кодексів СРСР та союзних республік була відсутність у їх змісті вказівки на попередження злочинів як завдання діяльності органів досудового розслідування та суду. Таке завдання було фрагментарно закріплено в окремих нормативно-правових актах. Серед них циркуляр Прокурора СРСР від 5 квітня 1937 р. № 21/4 «Про посилення боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх», у якому вказувалось на необхідність обов'язкового інформування місцевих керівних органів про виявлені недоліки у роботі шкіл, дитячих будинків, комсомолу та інших організацій, які були причиною злочинів дітей [8, с. 131].

Натомість з перших років становлення радянської влади одним з основних принципів діяльності робітничо-селянської міліції як штатного державного органу було залучення трудящих до безпосередньої участі в охороні революційного порядку, у тому числі з метою попередження кримінальних правопорушень. Видана в жовтні 1918 р. Інструкція Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату юстиції «Про організацію робітничо-селянської міліції» передбачала створення при міських і повітових виконкомах Рад добровільних загонів міліції. Робітники і селяни – члени добровільних загонів міліції – повинні були безоплатно здійснювати роботу з охорони порядку на громадських засадах.

Важливою організаційною формою надання трудящими сприяння органам міліції у попередженні кримінальних правопорушень стали дружини із боротьби з хуліганством. Вони з'явилися в період проведення загальної кампанії із боротьби з хуліганством в країні [9, с. 49].

Важливе значення для залучення громадськості до діяльності з попередження кримінальних правопорушень на території усього СРСР мали рішення другого Всеросійського з'їзду адміністративних працівників. За результатами його проведення було розроблено конкретні вказівки про порядок перебудови роботи апаратів карного розшуку і подальшого вдосконалення боротьби зі злочинністю.

На основі рішень даного з'їзду 4 жовтня 1928 р. НКВС РСФРР було видано циркуляр, у якому, крім іншого, містились спеціальні рекомендації, спрямовані на попередження злочинів за допомогою населення:

- попереджати населення через пресу про можливу появу в даній місцевості банди або інших небезпечних злочинців і їхні способи дії, коли така інформація не загрожує зривом намічених оперативних дій;
- своєчасно попереджати тим же шляхом про майбутні сезонні чи інші періодично повторювані злочини (квартирні крадіжки в літній час та ін.) [10, с. 13].

У травні 1930 року з метою залучення трудящих до боротьби з порушниками громадського порядку в СРСР створюється «Товариство сприяння органам міліції та кримінального розшуку». Коло повнова-

жень членів Товариства було спрямоване насамперед на те, щоб сприяти органам міліції у попередженні правопорушень та боротьбі зі злочинністю. З цією метою членам Товариства було надано право «вживати заходи до припинення порушень громадського порядку у випадку, коли члени товариства є їх очевидцями, повідомляти про них органам міліції та карного розшуку і до їх прибуття охороняти сліди злочину, якщо він відбувся».

На кінець 20-х – початок 30-х років XIX ст. припадає поява перших радянських наукових праць, присвячених попередженню кримінальних правопорушень. Так, у 1928 році Н. Лаговієр зазначав, що для правильного призначення кримінального покарання недостатньо тільки самого факту встановлення особи, яка вчинила злочин – «для цього треба ще з'ясувати деякі деталі про особу злочинця, причини, які змусили його вчинити злочин, оскільки без цих деталей часто не можна правильно судити про ступінь соціальної небезпеки обвинуваченого, а не знаючи ступеня соціальної його небезпеки, неможливо вибрати відповідну міру соціального захисту. Зрозуміло, наприклад, однаковий підхід застосувати до злочинця-професіонала і до особи, яка стала на злочинний шлях під впливом виключних несприятливих обставин». У зв'язку з цим Н. Лаговієр вважав, що для того, щоб правильно вирішити кримінальну справу, необхідно з'ясувати ряд питань, які стосуються події злочину та обвинуваченого [11, с. 5].

Відомий радянський криміналіст В.І. Громов одним з перших запропонував включити до предмету доказування «з'ясування в процесі розслідування таких обставин і фактів, які допомогли б висвітлити питання про залежність і зв'язки тих чи інших злочинних дій обвинуваченого із загальними нездоровими умовами в організаційній або оперативній роботі держaparату або госпорганів – умовами, які також становлять одну з причин скоєння злочинів на даній ділянці».

В.І. Громов вважав, що завдання органів розслідування не можуть обмежуватися кримінальним переслідуванням і викриттям злочинців. На його думку, ці органи повинні були «піклуватися про прийняття профілактичних (попереджувальних) заходів, спрямованих на усунення причин, що сприяють вчиненню тих або інших злочинів» [12, с. 16].

В одному з перших післявоєнних підручників для юридичних вузів професор М.С. Строгович вже обґрунтовано включив в предмет доказування у кримінальних справах також обставини, що сприяють вчиненню злочину, аргументувавши це тим, що, наприклад, у справах про розкрадання вчиненню цих злочинів у ряді випадків сприяє поганий облік цінностей в установах, недоліки в організації бухгалтерського обліку тощо. На цій підставі він зробив висновок, що зазначені обставини підлягають доказуванню «з тим, щоб крім вирішення цієї конкретної справи, відповідні органи вжили заходів для усунення цих обставин і припинення можливості повторення подібних злочинів у майбутньому» [13, с. 155].

У 1940–1950 роках учені-криміналісти обґрунтовували доцільність наукового дослідження про-

філактичної діяльності не тільки органів досудового розслідування, а й суду.

Як зазначав Г.А. Александров, радянська криміналістика не може бути повноцінною, якщо нею не досліджені такі важливі розділи, як методика розслідування злочинів та методика попередження злочинності [14, с. 7].

На попередження злочинів як складову частину предмета криміналістики вказував також і А.І. Вінберг [15, с. 4].

Така позиція науковців знаходила своє підтвердження у практичній діяльності органів досудового розслідування. Відповідні подання про усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів, прокурори вносили керівникам підприємств, установ та організацій, а слідчі інформували партійні та господарські органи про виявлені у ході попереднього розслідування недоліки, які сприяли вчиненню злочинів.

На ефективність профілактичної діяльності слідчих значний вплив мав прийнятий 28 липня 1949 р. Генеральним прокурором СРСР Наказ № 131 «Про запровадження дільничої системи роботи слідчих».

Цим Наказом на слідчих прокуратури був покладений ряд посадових обов'язків, пов'язаних з організацією превентивної функції на закріпленій за кожною із зазначених посадових осіб дільниці.

Відповідно до цього наказу у слідчій практиці набула поширення така форма реагування на виявлені причини і умови, які сприяли вчиненню злочинів, як внесення у відповідні установи, підприємства, організації подання про вжиття заходів щодо усунення цих обставин [16, с. 102].

Таким чином, реагування слідчих на виявлення причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, за допомогою внесення подань набуло поширення на практиці ще до видання відповідного нормативного акта. Однак у силу відсутності законодавчого закріплення внесення таких подань не було обов'язком осіб, які здійснювали попереднє розслідування, а було результатом їх ініціативи.

Після того, як Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 травня 1955 р. було затверджено Положення про прокурорський нагляд в СРСР, подання остаточно закріпилося в прокурорській і слідчій практиці як процесуальна форма реагування на виявлені в ході попереднього розслідування причини та умови, що сприяли вчиненню злочину.

У Наказі Генерального прокурора СРСР від 19 червня 1955 р. № 69 зазначалося, що «у кожній справі про розкрадання державного або суспільного майна необхідно виявляти причини, що сприяли вчиненню розкрадань, і вживати заходи для їх усунення <...> шляхом внесення подань місцевим керівним органам і відповідним господарським організаціям» [17, с. 13].

Дослідженням профілактичних аспектів судової стадії кримінального судочинства в кінці 1940-х років займалися Б.А. Галкін і Н.Я. Калашникова. У 1949 р. вони видали навчально-методичний посібник, призначений для народних суддів, в якому доводили, що в межі дослідження кримінальної справи

судом повинні бути обов'язково включені «обставини, що сприяли вчиненню злочину, з тим, щоб суд міг сигналізувати відповідним органам про необхідність вжити заходів для усунення цих обставин і для припинення можливості повторення подібних злочинів у майбутньому» [18, с. 31].

В цей же час радянськими криміналістами були підготовлені і видані фундаментальні методичні посібники з питань розкриття та розслідування злочинів, у яких вже містилися узагальнені рекомендації для слідчих працівників з питань виявлення та усунення обставин, що сприяють вчиненню різних злочинів [19, с. 85–86, 129–130].

Висновки і перспективи подальших розвідок.

Таким чином, інститут кримінально-процесуального попередження кримінальних правопорушень сформувався у 40-х роках XIX століття. Саме у цей період з'явилися перші наукові праці, які у загальному вигляді описували попередження злочинів як завдання кримінального судочинства.

Свою конкретизацію ця діяльність знайшла у перших нормативно-правових актах Російської імперії. Серед них Тимчасове положення про кінно-полицейських урядників від 9 липня 1878 р. та Інструкція товаришу Міністра внутрішніх справ, завідувачому поліцією від 16 липня 1882 р.

Характерною ознакою кримінально-процесуального законодавства СРСР 1920–1930 рр. була відсутність у перших кримінально-процесуальних кодексах вказівки на попередження злочинів як на завдання діяльності органів досудового розслідування та суду. Таке завдання було фрагментарно закріплено в окремих нормативно-правових актах 1930-х рр., у яких значна увага приділялась участі представників громадськості в охороні громадського порядку та затриманні його порушників.

У другій половині 40-х – першій половині 50-х років XX ст. на законодавчому рівні вперше було закріплено обов'язок слідчого та прокурора інформувати керівників підприємств, установ та організацій про причини та умови, які сприяли вчиненню злочинів, а також вносити подання про їх усунення.

В межах проведеного дослідження здійснена загальна характеристика процесу формування кримінально-процесуальної профілактики. Водночас на сьогодні недостатньо висвітленим у юридичній літературі залишаються окремі її аспекти, зокрема значення заходів процесуального примусу та окремих процесуальних, у тому числі слідчих та судових, дій у профілактиці кримінальних правопорушень на кожному з етапів розвитку вітчизняного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основания уголовного судопроизводства, с применением к российскому уголовному судопроизводству / Баршев Я., орд. проф. уголов. и полиц. законов в Имп. С.-Петербур. ун-те, д-р прав. – СПб.: Тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1841. – 326 с.
2. Фоницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства / И.Я. Фоницкий ; под ред. А.В. Смирнова. – СПб. : Альфа, 1996. – 607 с.
3. Временное положение о полицейских управлениях в 46-ти губерниях, по Общему Учреждению управляемых. 9 июля 1878 г. // Сборник циркуляров и инструкций МВД за 1878 год. – СПб., 1880. – № 124. – С. 140.
4. История полиции дореволюционной России (сборник документов и материалов по истории государства и права) : [учебное пособие] / отв. ред. В.М. Курицын. – М. : МВШМ МВД СССР, 1981. – 94 с.
5. Перегудова З.И. Политический сыск в России (1880-1917) / З.И. Перегудова. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2000. – 432 с.
6. История полиции дореволюционной России. Сборник документов и материалов по истории государства и права / под ред. В.М. Курицына. – М. : МВШМ МВД СССР, 1981. – 94 с.
7. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1917–1921 гг. Сборник документов / [А.К. Гончаров, И.А. Дорошенко, М.А. Козичев, Н.Н. Павлович] ; под. общ. ред. Г.А. Белова, А.Н. Куренкова, А.И. Логиновой, Я.А. Плетнева, В.С. Тикунова. – М. : Госполитиздат, 1958. – 511 с.
8. Об усилении борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : циркуляр Прокурора СССР от 5 апреля 1937 г. № 21/4 // Сборник приказов прокуратуры Союза ССР, действующих на 1 декабря 1938 г. / [сост. Д.И. Орлов, Б.И. Солерс] ; под ред. А.Я. Вышинского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 279 с.
9. Павлов А.Н. Взаимодействие органов милиции и общественных организаций по охране правопорядка в период новой экономической политики (историко-правовой аспект) / А.Н. Павлов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – № 3. – С. 47–53.
10. Лекарь А.Г. Развитие форм и методов предотвращения преступлений органами общественного порядка / А.Г. Лекарь // Труды ВШ МВД СССР. – 1968. – Вып. 7. – С. 3–38.
11. Лаговиер Н. Свидетель в нашем уголовном процессе: Права, обязанности и значение / Н. Лаговиер ; под ред. В.М. Савицкого. – М. : Ин-т гос. и права АН СССР, 1990. – 317 с.
12. Громов В.И. Предварительное расследование в советском уголовном процессе. Руководство для органов расследования и пособие для юридических курсов / В.И. Громов. – М. : Советское законодательство, 1935. – 238 с.
13. Строгович М.С. Уголовный процесс : [учебник для юридических институтов и факультетов] / М.С. Строгович. – М. : Юриздат, 1946. – 430 с.
14. Александров Г.Н. Совершенствование методов расследования в центре внимания советской криминалистики / Г.Н. Александров // Соц. Законность. – 1948. – № 2. – С. 7–8.
15. Криминалистика : [учебник] / [А.И. Винберг, С.П. Митричев] – М. : Госюриздат, 1950. – 304 с.
16. Сборник действующих приказов и инструкций Генерального Прокурора СССР / [сост.: Г.Р. Гольст, Н.Я. Гуревич, Л.М. Козак, А.А. Королев, К.Г. Побежимова, М.А. Сильнов]. – М. : Госюриздат, 1958. – 412 с.
17. Зеленецкий В.С. Представление следователя об устранении причин и условий, способствовавших совершению преступления : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.С. Зеленецкий. – Х., 1969. – 21 с.
18. Галкин Б.А. Уголовный процесс / Б.А. Галкин, Н.Я. Калашникова. – М. : Госюриздат, 1949. – 228 с.
19. Настольная книга следователя / под ред. Г.Н. Сафонова. – М. : Госюриздат, 1949. – 879 с.